

UNUTULAN GALENİK ŞEKİLLER VE İLAÇLAR

Afife Mat*

Eczacılık mesleği, ilaç endüstrisinin gelişmesiyle büyük bir değişime uğramıştır. Eczacının sanatını ortaya koyarak, eczanesinin laboratuvarında yaptığı ilaçların bugün adını bile anımsamıyoruz. Bu çalışmanın amacı yeni nesil eczacılara bir zamanlar eczanelerde yapılan ama artık unutulmuş galenik şekiller hakkında bilgi vermek ve farmakopelerde yer alan bazı ünlü ilaçları tanıtmaktır. Bu amaçla, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Türkiye’de ve Fransa’da yayımlanmış beş eser incelenmiştir: Dr. Bernard, *Pharmacopée Militaire Ottomane* (1844);¹ *Pharmacopée Française* (1866);² François Dorvault, *L’Officine* (1928);³ Mustafa Nevzat [Pısak] - Ligor [Taranakides], *Fenni İspençiyari* (1924);⁴ Olivier Lafont, *Dictionnaire d’Histoire de la Pharmacie* (2007).⁵ Bu eserlerin incelenmesi neticesinde aşağıdaki ilaç şekilleri saptanmıştır.

Apozemler: Kök, ot, çiçek, meyve veya tohum ile hazırlanan kuvvetli dekoksionlardır. Bütün tıbbi çaylar gibi uzun süre saklanmazlar, kullanılacağı zaman hazırlanır ve 24 saat içinde tüketilir. Örn. susuzluk giderici apozem, iştah açıcı apozem.

Fenni İspençiyari: Müshil apozem (sinameki yaprakları, çin ravendi, sodyum sülfat, kudret helvası, kaynar su).

Bujiler (Mumlar): Tıbbi bujiler, içinde bir ilaç maddesi içeren balmumundan yapılmış, daha çok uretraya uygulanan, bazen de rektuma uygulanan ince uzun fitillerdir. Örn. kâfurlu, iyotlu, cıvalı, potasyumlu, afyonlu, gümüş nitratlı bujiler.

Fenni İspençiyari: İyodoformlu buji.

Tıbbi kalemler: 5-10 cm uzunluğunda, ilaç içeren sert silindirler. İlaç maddelerinin yumuşak macun kıvamında bir kıvamlandırıcıyla

karıştırılmasından oluşan kütle küçük silindirler şekline getirilir. Örn. gümüş nitratlı kalem, kâfurlu, mentollü kalemler, bakır sülfatlı, kostik kalemler, potasyum permanganatlı, antiseptik ve zayıf kostik kalemler.

Fenni İspençiyari: gümüş nitrat kalemi (koterizasyon için yaralarda, ülserlerde, siğillerde), iyodoform kalemi.

Kataplazmalar (Lapalar): Yumuşak, yoğun bir bulamaç halinde vücudun herhangi bir yerine genellikle sıcak olarak uygulanan preparatlar. Bileşimine ve uygulama derecesine göre değişik endikasyonları bulunur: rubefiyon, sakinleştirici, olgunlaştırıcı gibi. En çok kullanılan basit lapa, sıcak su ve keten tohumu unu ile hazırlanır, iki ince kumaş arasına konularak vücuda uygulanır, yumuşatıcı olarak kullanılır. Rubefiyon lapa hardal tohumu unuyla hazırlanır: sinapizm denir.

Fenni İspençiyari: rubefiyon lapa (hardal tohumu unu, su)

Pharmacopée Militaire Ottomane: narkotik lapa (banotu, baldıranotu, belladonna, ketentohumu unu, su).

Kollütuarlar: Sıvı veya yarı sıvı, ağız mukozasına uygulanmak üzere hazırlanmış preparat, pamuklu çubuk, sünger veya fırça ile uygulanır. Sıvı olarak genellikle gliserin kullanılır, bazen bal veya şurup, biraz su ile karıştırılarak kullanılır. İlaç olarak çoğunlukla antiseptik maddeler ilave edilir, sodyum borat, iyot gibi.

Elektüerler (Macunlar): Yumuşak hamur kıvamında bir ilaçtır. Bal veya şurup ile karıştırılmış ekstreler veya ince tozlardan oluşur. Dikkatle seçilmiş çok sayıda etkili bileşik içeren kompoze bir ilaçtır. Bazılarına göre eczacılık sanatının zirvesidir. Çünkü çok ince işlemlerle hazırlanır. Opium ile hazırlananlara opiat denir. Örn. tiryak macunu, bileşik ravent macunu, bileşik alole macunu.

Fenni İspençiyari: Bileşik Kopahu macunu, sarımsak macunu.

Loklar: Kıvamlı, suni veya doğal emülsiyonlardan oluşan özel posyonlardır. Şuruptan daha koyu kıvamlı, tatlı majistral bir ilaçtır, fırça şekline getirilmiş bir meyhan çubuğunun ucunda emilerek alındığı kayıtlıdır. Daha sonra şurup kıvamında, opak, dahilen kullanılan majistral ilaçlar olmuştur. Bir müsilağ yardımıyla süspansiyon halinde tutulan yağlı bazın içine çeşitli droglar katılarak hazırlanır.

Fenni İspençiyari: beyaz lok (tatlı ve acı badem, beyaz şeker, portakal çiçeği suyu, kitre zamkı, su).

Pharmacopée Militaire Ottomane: narkotik lok (basit lok, taflan suyu, banotu ekstresi).

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 34116, Fatih, İstanbul, affimat@istanbul.edu.tr

¹ Charles A. Bernard, *Pharmacopée Militaire Ottomane*, Constantinople, Imprimerie Henri Cayol, 1844.

² *Pharmacopée Française*, J.B. Baillière et Fils, Paris 1866.

³ François Dorvault, *L’Officine ou Répertoire Générale de Pharmacie Pratique*, Dix-septième Edition, Vigot Frères, éditeurs, Paris 1928.

⁴ Ligor [Kimyacı], Mustafa Nevzat [Pısak], *Fenni İspençiyari’den Farmasötik Teknoloji’ye* (Çeviren: Esra Üstündağ Selamoğlu) Mustafa Nevzat, İstanbul 2010.

⁵ Olivier Lafont, *Dictionnaire d’Histoire de la Pharmacie*, Pharmathèmes, Paris 2007

Mellitler: Bir dekoksilyonda veya enfüzyonda ya da bir bitki özünde çözünmüş bal temelli ilaçlardır. Oksimel: bal ve şarap sirkesi ağır ateşte kaynatılır. Örn.: Scilla oksimeli, Colchicum oksimeli.

Tıbbi sirkeler veya asetoleler: Bir veya birkaç ilaç maddesinin asetik asitte çözünmesiyle hazırlanır. Kuru ve parçalanmış bitkisel droglar sirke ile kapalı bir kapta 10 gün bekletilir, sıkılıp süzülür.

Fenn-i İspençiyari: Adasoğanı sirkesi, kâfur sirkesi, gül sirkesi

Tıbbi biralalar (Brutoleler): Bir veya birçok ilaç hammaddesi üzerine biranın etkisiyle hazırlanan ilaç şeklidir. İlaç maddeleri en az 4-5 gün, ara sıra karıştırılarak birada bekletilir.

Fenn-i İspençiyari: skorbüte karşı bira.

Tıbbi şaraplar: Bir veya daha çok ilaç maddesi üzerine şarabın etkisiyle oluşan hazır ilaç sıvılarına “tıbbi şarap” denir. Kırmızı, beyaz veya misket şaraplarıyla Mader, Malaga ve Kıbrıs şarapları gibi tatlı şaraplar ile hazırlanır.

Fenn-i İspençiyari: Basit şaraplar (aromatik şarap, demirli şarap, koka şarabı, kınakına şarabı); Bileşik şaraplar (fosfatlı iyodotanen şarabı, bileşik yüksükotu şarabı, adasoğanı bileşik şarabı, afyonlu şarap).

Pharmacopée Française 1866: Absinthium şarabı (*Absinthium* kuru yaprak, alkol 60 derece, beyaz şarap); Gentiana şarabı (*Gentiana* kökü, alkol 60, kırmızı şarap); Kınakına şarabı (*Cinchona calisaya*, alkol 60, kırmızı şarap); Scilla şarabı (kuru *Scilla* soğanı, Malaga şarabı); Demirli şarap (Amonyaklı demir sitrat, Malaga şarabı); Kusturucu şarap (Potasyum antimon tartarat, Malaga şarabı).

Dorvault'nun *L'Officine* isimli eserinin 1880 baskısında 154 adet tıbbi şarap formülü kayıtlıdır.

Dünyanın en ünlü tıbbi şarabı: Mariani şarabı⁶

Koka yaprağının uyarıcı etkisi 19. yüzyılda Avrupa'da duyulmaya başlanır. Korsika asıllı Fransız eczacı Angelo François Mariani (1838-1914), Peru'dan getirdiği koka yapraklarını Bordeaux şarabı ile karıştırarak bir preparat geliştirir. “Vin Mariani” (Mariani Şarabı) tonik ve uyarıcı bir spesiyalite olarak 1871'de Fransa'da piyasaya çıkar.

Angelo Mariani, büyük bir ailenin çocuğu olarak Korsika'da doğar. Eczacı olmaya karar vererek Paris'e gider ve bir eczanede çirak olarak

⁶ A. Mat, *Bitkiden İlaça, Hepsinin Bir Öyküsü Var*, Pharmavision Kültür Yayınları 2, İstanbul 2010.

çalışmaya başlar. Hırslı bir eczacı aday olarak, servet yapmasını sağlayacak, ticarileştirebileceği bir spesiyalite aramaktadır. Bu amaçla tonik preparatlara dikkatini verir. Koka yaprağı ile hazırladığı tonik preparatı kullanan bir opera sanatçısı çok memnun kalarak bir sandık ismarlayınca beklediği fırsatı yakalar.

Mariani Şarabı, Avrupa'da ve Amerika'da 1890'larda ve 20.yüzyılın başında en tanınmış farmasötik spesiyalite olmuştur. Vücut, beyin ve sinirler için tonik ve uyarıcı olarak tanıtılan Mariani Şarabı'nın endikasyonları yıllar içinde değişse de genellikle grip, sinirlilik, kansızlık, uykusuzluk, halsizlik, melankoli ve çeşitli mide, boğaz ve akciğer rahatsızlıklarında kullanılıyordu. Yemekten önce veya sonra, ya da kahvaltı ile öğle yemeği arasında bir kadeh alınması tavsiye ediliyordu. Önceleri eczanesinin laboratuvarında ürettiği preparata talep artınca, Mariani, Neuilly yakınında bir fabrika kurar. Burada bir de koka bahçesi oluşturur.

Koka Şarabı ilk kez 1884'de Fransız Kodeksi'nde yer almıştır. Tıbbi şaraplar, Fransa'da bir dönem çok kullanılan bir farmasötik şekil olmuştur. Dorvault'nun *L'Officine* adlı eserinin 1880 baskısında 154 adet tıbbi şarap kayıtlıdır.

Ecz. Angelo Mariani ve Mariani şarabı⁷

Papa XIII. Leo tarafından Vatikan Altın Madalyası ile ödüllendirilen Mariani'nin başarısı, reklam becerisi ve ürününü tanıtmaya sanatı ile yakından ilgilidir. Mariani, şarabını kullanıp da memnun kalan ünlü kişilerin yorumlarını çok iyi değerlendirerek reklamını yapmıştır. Bu ünlüler arasında dönemin

⁷ W.H. Helfand, “Mariani et le Vin de Coca,” *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, 28, 247 (1980): 227-334.

tanınmış sanatçıları, yazarları, politikacıları, krallar, soylular, din adamları, bilim adamları ve doktorlar bulunmaktadır. Tüm bu ünlü kişilerden Mariani Şarabı hakkındaki düşüncelerini yazarak kendisine göndermelerini ister ve bu imzalı belgeleri “Çağdaş Yüzer” adıyla seri halinde yayımlar. Böylece Mariani Albümü ortaya çıkar. 1891’den 1913’e kadar 13 cilt halinde düzenli olarak yayınlanır. 1914’de öldüğünde hazırlanmakta olan 14. son cilt, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle yayınlanamaz. Savaşın sona ermesiyle 1925’de oğlu tarafından yayınlanır. Bu 14 ciltlik albüm bugün çok önemli bilgiler içeren bir kaynaktır. Albümde birçok ünlü şahsiyetin biyografisi, portresi, kendi el yazısıyla Mariani şarabı hakkındaki görüşü ve imzası bulunmaktadır. Bu albümde iki Osmanlı’nın da yer aldığını görüyoruz: Ecz. Joseph Zanni ve Dr. Mavrogeny Paşa.

Mariani’nin reklam kampanyaları dönemi için bir yenilik olmuştur. Mariani, ünlü afiş sanatçısı Jules Chéret’den bir afiş hazırlamasını istemiştir. Mariani Şarabı, 1894’te Amerika Birleşik Devletleri’ne ihraç edilmeye başlanır.

Angelo Mariani “Koka ve tedavideki uygulamaları” adıyla bir kitap yayımlar ve bu kitap İngilizce’ye de çevrilir. Ancak bu kitapta kokanın zararlı etkilerinden bahsedilmemektedir. Mariani’nin 1914’teki ölümünden sonra da ürünü yıllarca satılır. 1954’de adı “Tonique Mariani” olarak değiştirilir. Fransız eczacı Louis Cotinat’ın verdiği bilgiye göre 1963’de hâlâ satılmaktadır, ancak içinde koka yaprağı artık bulunmamaktadır.

Amerikalı eczacı John Pemberton, Mariani Şarabı’ndan esinlenerek 1884’de Atlanta’da “Pemberton’s French Coca Wine” (Pemberton’un Fransız Koka Şarabı) nı piyasaya çıkartır. Bu preparat sinir hastalıkları, hazımsızlık, zihin ve fizik yorgunluk, kabızlık, baş ağrısı, nörasteni ve iktidarsızlık tedavisi için tavsiye edilmektedir. Aynı zamanda morfin bağımlılığını tedavi için de önerilmiştir. 1886’da Atlanta eyaletinde alkol yasağı getirilince, formülden alkol çıkartılarak yerine şurup konulur, koka yaprağına kafein içeren kola tohumu ilave edilerek karbon dioksit ile gazlı bir içecek haline getirilir. “Coca-cola” adını alan bu yeni içecek patentli bir ilaç olarak eczanelerde, soda çeşmelerinde satılmaya başlar. 1887’de bir başka Amerikalı eczacı Asa Candler Coca-cola’nın formülünü Pemberton’dan satın alır ve 1888 de Coca-cola fabrikasını kurar. 1904’de formülden koka yaprağı ekstresi çıkartılır, ancak ürünün adı değiştirilmez.

Tıbbi Çikolatalar: Çikolatalar besleyici ve tıbbi olmak üzere başlıca iki cinstir. Kakao, Mayalar ve Azteklerde tanrıların kutsal içkisi olarak kabul edilmiştir. İspanyol Markisi Hernán Cortés 1519’da Meksika’yı fethedince, İspanyollar kakaonun önemini fark etmişler ve Avrupa’ya tanıtmışlar. Bu ekzotik içecek kısa zamanda İspanyol soyluları arasında moda olmuştur. Tıbbi çikolatalar basit çikolatalara ilaç maddelerinin eklenmesiyle yapılır.

Fenn-i İspençiyari: Demirli çikolata.

Pharmacopée Française 1866: Vanilyalı çikolata, İzlanda likenli çikolata, salepli çikolata, demirli çikolata.

Dorvault l’Officine 1928: Antivenerien çikolata (süblime, basit çikolata, Peru balsamı, şeker), Demirli çikolata, Guaranalı çikolata, Demir iyodürlü çikolata, Eşek sütlü çikolata, İzlanda likenli çikolata, Magnezyumlu çikolata, pürgeatif çikolata, Salepli çikolata, Scammoniumlu çikolata.

Sonuç

Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Türkiye’de ve Fransa’da yayımlanmış beş eser (farmakope ve diğer) üzerinde yaptığımız incelemede, apozemler, bujiler (mumlar), tıbbi kalemler, kataplazmalar (lapalar), kollütuarlar, elektürler (macunlar), loklar, mellitler, tıbbi sirkeler (asetoleler), tıbbi biralalar (brutoleler), tıbbi şaraplar ve tıbbi çikolatalar olmak üzere ondan fazla galenik şekil belirlenmiştir. Bunlar, ilaç sanayinin gelişmiş olduğu toplumlarda artık kullanılmadıkları için unutulmuş ise de, uzun yıllar farmakopelerde yer almış ve tedavide yaygın olarak kullanılmışlardır.

Long-forgotten galenic forms and medicines

Along with the development of drug industry, the pharmacy profession has greatly changed. Today, most of us do not remember the name of medicines once prepared in pharmacy’s laboratory. This presentation aims to inform young generations about the long-forgotten galenic forms (i.e. potions, enema, collutoria, electuaries, pillules, fumigations, medical wines, and medical chocolates) and to introduce them some famous medicines registered in pharmacopoeias.

Key words: Galenic forms, Pharmacopoeias, History of pharmacy.

Unutulan galenik şekiller ve ilaçlar

İlaç endüstrisinin gelişmesiyle eczacılık mesleği büyük bir değişime uğramıştır. Eczacının sanatını ortaya koyarak eczanesinin laboratuvarında yaptığı ilaçların bugün adını bile anımsamıyoruz. Bildirinin amacı yeni nesil eczacılara bir zamanlar eczanelerde yapılan posyonlar, lavmanlar, kollütuarlar, macunlar, pilüller, fümigasyonlar, tıbbi şaraplar, tıbbi çikolatalar gibi artık unutulmuş galenik şekiller hakkında bilgi vermek ve farmakopelerde yer alan bazı ünlü ilaçları tanıtmaktır.

Anahtar sözcükler: Galenik şekiller, Farmakopeler, Eczacılık tarihi.